

भारतातील पर्यटन उद्योग : एक आर्थिक अध्ययन

डॉ. प्रा. प्रज्ञा बागडे

अर्थशास्त्र, विभागप्रमुख, डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर.

प्रस्तावना

परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे, प्राचीन काळापासून मानवाला प्रवास करण्याची आवड आहे. मानवांच्या वस्त्यांची निर्मितीसुद्धा याच माध्यमातून झाली आहे. नवनवीन ठिकाणे पाहण्यासाठी, आपल्या सभोवतालच्या वातावरणात बदल व्हावा म्हणून, नवनवीन गोष्टींची माहिती व्हावी, नवीन काहीतरी प्राप्त करता यावे, आनंद उपभोगावा यासाठी मनुष्य सतत प्रवास करीत आलेला आहे. यालाच पर्यटन म्हटले आहे. सद्यःस्थितीत पर्यटनाला महत्व प्राप्त झाले असून त्याचा विकास अत्यंत वेगाने होत आहे. आधुनिक काळात हा एक स्वतंत्र राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय उद्योग म्हणून विकसित झाल्याचे दिसून येते. या उद्योगाचे महत्व आर्थिक विकास व रोजगार संधी निर्माण करण्याचे एक साधन आहे ह्या दृष्टीने अधिक आहे. म्हणून ह्या संशोधन पत्रात आर्थिक अध्ययनाच्या दृष्टीकोनातून भारताच्या संदर्भात पर्यटन क्षेत्राचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

पर्यटन भारताच्या विकासाकरीता मोलाचा वाटा म्हणून विचार केला जाऊ शकतो. उद्योगांना चालना, बेरोजगारांना रोजगारी, तसेच आर्थिक व सामाजिक विकास घडून येऊ शकतो. या दृष्टीने संशोधनाचे महत्व आहे.

१. पर्यटनाची स्थिती अभ्यासणे.

२. पर्यटन ह्या जलद गतीने वाढणाऱ्या उद्योगाचा अभ्यास करणे.

३. पर्यटनामुळे भारताच्या उत्पन्नात व रोजगारातील वाढीचा शोध घेणे.

४. पर्यटनाच्या विकासासाठी उपाययोजना सूचविणे.

पर्यटन : अर्थ व व्याख्या

पर्यटन म्हणजे प्रवास. इंग्रजी भाषेतील 'टुरिझम' या संज्ञेचा हा पर्याय आहे. इंग्रजी भाषेत टुरिस्ट म्हणजे पर्यटक. ही

संज्ञा ट्रॅव्हलर (प्रवासी) या शब्दाऐवजी एकोणवीसाव्या शतकांभी वापरण्यात येऊ लागली. देशातील तसेच परदेशातील पूरावास्तू, इतिहास, प्रसिद्ध व निसर्गरम्य स्थळे, प्राचीन कला निर्मितीची केंद्रे, पवित्र तिर्थस्थळे, प्रचंड औद्योगिक व इतर प्रकल्प इत्यादींचे आकर्षण ही पर्यटनामागील मुख्य प्रेरणा आहे. ही प्रेरणा सार्वत्रिक व सर्वकालीन असली तरी आधुनिक काळातील ज्ञानप्रसाराची व दळणवळणाची सुलभ साधने विकसित झाल्याने आधुनिक पर्यटन उद्योगास विशेष चालना मिळाली.

व्याख्या

स्वीस प्राध्यापक हुझीकेर व क्रॅप यांनी १९४२ मध्ये पर्यटनाची व्याख्या केली. "पर्यटन म्हणजे कायम स्वरूपाची वस्ती न करण्याच्या हेतूने अविनाशी व्यक्तींच्या सहवासातून आर्थिक उत्पादनाशिवाय

असलेली भ्रमंती होय."

हर्मर यांच्या मते, "परदेशी व्यक्तीचे एखाद्या देशात आगमन होणे, भ्रमंती करणे व परत स्वगृही जाणे म्हणजे पर्यटन होय."

जागतिक पर्यटनाच्या मते, "एखादी व्यक्ती आपल्या वास्तवाच्या ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणी सलग एका वर्षापेक्षा अधिक काळा न राहता आराम, व्यवसाय आणि इतर कामासाठी प्रवास करते त्या सर्वांचा पर्यटनात समावेश होतो."

इ. स. १९७६ मध्ये ब्रिटन मधील पर्यटन संस्थेने केलेल्या व्याख्येनुसार "पर्यटन म्हणजे लोकांनी राहत्या स्थानापासून काही अंतरावरील स्थायी अल्पकालीन केलेले स्थलांतर होय. हे स्थलांतर संशोधन, व्यवसाय, मनोरंजन व ऐशआराम यासाठी केलेले असते."

पर्यटन : एक उद्योग

आधुनिक काळात पर्यटनाच्या अनेक पैलूंचा विचार करणे आवश्यक आहे. पर्यटनाच्या अनेक पैलूपैकी शैक्षणिक, वैद्यकीय, मनोरंजन, धार्मिक, सांस्कृतिक, नैसर्गिक व ऐतिहासिक इ. पैलू महत्वपूर्ण ठरतात.

आर्थिक दृष्टीकोनातून पर्यटन उद्योग महत्वाचा ठरतो. पर्यटन उद्योगामुळे सेवा उद्योगांना महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले आहे. वस्तू व त्यांचे उत्पादन, वितरण व सेवन हेच दीर्घकाळ आर्थिक विश्लेषणाचे प्रमुख चर्चा विषय होते. पर्यटनामुळे देशात परदेशात हजारो माणसांची वाढती वर्दळ व हालचाल ह्यामुळे सेवाक्षेत्राला एकूण उत्पादनाच्या वर्तुळात महत्वाचे स्थान प्राप्त होऊ लागले. पर्यटनामुळे व्यापारांचे प्रमाण व परिणाम ह्यांचा विस्तार झाला. हिमाच्छादीत पर्वत शिखरे, निर्मनुष्य समुद्रकिनारा, निर्मनुष्य वन प्रदेश या उपेक्षणीय गोष्टी पर्यटन क्षेत्रात येऊ लागल्या व त्या प्रथम दर्जाच्या आर्थिक सत्ता ठरल्या.

पर्यटनावर पैशाचा जो प्रत्येक एकक खर्च होत असतो, तो संबंध अर्थव्यवस्थेत फिरत असतो आणि त्यामुळे त्याच्याशी ज्या-ज्या लोकांचा संबंध येतो त्यांचा वाढीव प्रमाणात फायदा होत राहतो. पर्यटनामुळे जो प्रत्यक्ष पैसा मिळतो, त्याहीपेक्षा राष्ट्रीय उत्पन्नामुळे गुणक परिणामामुळे जी भर पडते तीचे महत्व अधिक असते. पर्यटनातून त्या-त्या विभागातील लोकांना रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होतात. त्यातून आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीत सुधारणा होण्यास मदत होते.

अर्थशास्त्रज्ञांनी पर्यटनाचा गुणक परिणाम भारताच्या बाबतीत ३.४ एवढा काढला आहे. दुसऱ्या शब्दात, एका पर्यटकाचा एक रुपया खर्च झाल्यास त्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये ३.५ रु. किंमतीची उलाढाल होते. भारतात सन २०१७-१८ या काळात ८ टक्के रोजगार पर्यटन उद्योगातून निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. पर्यटन उद्योगाच्या वाढीबरोबर देशातील बँकिंग सुविधा, आरोग्य सुविधांमध्ये वाढ झाली आहे. पर्यटन मंत्रालयाच्या वार्षिक अहवालानुसार २०१७-१८ मध्ये ९.२ टक्के पर्यटनाचे जी.डी.पी.तील योगदान राहिले आहे. वर्ल्ड ट्रेव्हल्स अँड टुरिझम कौन्सिलने २०११ मध्ये वर्तविलेल्या अंदाजानुसार २०११ ते २०२१ या दशकात दरवर्षी ८.८ टक्के इतकी वाढ होण्याची शक्यता आहे.

पर्यटन हा उद्योग जगातील सर्वात मोठा आणि झपाट्याने वाढणारा उद्योग आहे. युनायटेड नेशन्स वर्ल्ड टुरिझम ऑरगनायझेशन (UNWTO) ने स्पष्ट केल्याप्रमाणे जागतिक स्तरावर एकूण उत्पन्नात पर्यटनापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे प्रमाण ९ टक्के आहे. पर्यटन निर्यातीचा विचार केला असता सन २०१२ मध्ये १.३ ट्रिलियन यु. एस. डी. एवढी निर्यात झाली असून ती एकूण निर्यातीच्या ६ टक्के असलेली आढळून येते. या व्यवसायामुळे नवीन पर्यटन विपणनाला चालना मिळाली आहे.

जगातील काही देशांची तर बहुतांश अर्थव्यवस्थाच तेथील पर्यटनावर अवलंबून आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशातील पर्यटन गेल्या दशकात २५ ते ३० टक्क्यांनी वाढले आहे आणि त्यामुळे मिळणाऱ्या परकीय चलनात ४० टक्क्यांनी वाढ झाली आहे.

पर्यटनाचे फायदे

एका व्यक्तीने किंवा व्यक्ती समुहाने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी मनोरंजनासाठी, अभ्यासासाठी, कामासाठी केलेला प्रवास म्हणजे पर्यटन होय. पर्यटन हे फुरसतीचा वेळ आनंदात घालविण्याचे एक साधन म्हणून जगभरात लोकप्रिय झाले आहे.

पर्यटकांना लागणाऱ्या वस्तू व सेवा पूर्णविण्यासाठी प्रवासी सेवा, हॉटेल्स, मनोरंजन सेवा, परिवहन सेवा, गाईड अशा अनेक पर्यटनासाठी संबंधीत व्यवसायांचा विकास होतो व लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो आणि पर्यटनाच्या ठिकाणी एक बाजारपेठ निर्माण होत असते.

पर्यटन उद्योगामध्ये पर्यटनाच्या अनेक बाबींचा समावेश होतो. सामाजिक पर्यटन, कृषी पर्यटन, धार्मिक पर्यटन, शैक्षणिक पर्यटन, निसर्ग पर्यटन अशा प्रकारच्या पर्यटनामुळे पर्यटन उद्योगाला आज चांगले दिवस प्राप्त झाले आहेत. या पर्यटन उद्योगाच्या माध्यमातून अनेक देशांचा अनेक देशांशी प्रत्यक्ष संबंध येतो, त्यामुळे अनेक देशांच्या संस्कृतीची ओळख होते. अनेक देशातील अनेक वस्तूंची माहिती होते. त्यांच्या आवडी-निवडी माहिती होतात.

भारत आणि पर्यटन

भारतासारख्या विकसनशील देशात पर्यटन हे रोजगार निर्मितीचे तसेच आर्थिक विकासाचे एक महत्वपूर्ण स्रोत ठरले आहे. अलिकडे उपलब्ध माहितीनुसार चालू दशकात भारताने पर्यटन क्षेत्रात एकूण जीडीपीच्या ९.२ टक्के पर्यंत योगदान दिले आहे. भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येला रोजगार उपलब्ध करून देण्याची क्षमता शेती पाठोपाठ पर्यटन क्षेत्रात आहे. याबाबत दुमत नाही. सर्वात महत्वाचे म्हणजे संपूर्ण जगभरात जलद गतीने विकसित होणाऱ्या या पर्यटन उद्योगात भारताचा ५ वा क्रमांक लागला आहे ही आपल्यासाठी अभिमानाची बाब आहे.

मार्च १९५८ मध्ये वाहतूक मंत्रालयात एका स्वतंत्र पर्यटन मंत्रालयाची स्थापना करण्यात आली. पर्यटनाची सर्व खाती मंत्रालयाकडे सोपविण्यात आली. एक उपसंचालक व चार संचालकांची नेमणूक करून त्यांच्याकडे प्रशासन, प्रसिद्धी, जनसंपर्क, नियोजन व विकास ही कार्ये सोपविण्यात आली. १४ मार्च १९६७ रोजी भारतात स्वतंत्र पर्यटन व नागरी हवाई वाहतूक विभागाची स्थापना करण्यात आली.

भारतात काही राज्यात विदेशी पर्यटक विशेष प्रमाणात आकर्षित होतात. त्यामुळे त्या राज्यातील आर्थिक विकासात पर्यटन क्षेत्राचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. पर्यटन व्यवसायाद्वारे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक उत्पन्न प्राप्त होते. भारतातील पर्यटन क्षेत्राचा अभ्यास करतांना विदेशी पर्यटकांची संख्या, विदेशी मुद्रारूपी उत्पन्न व रोजगारातील योगदान तपासून पाहण्यात आले.

भारतात सन २०११ ते २०१८ या कालखंडात आलेले विदेशी पर्यटक व विदेशी मुद्रा

वर्ष	विदेशी पर्यटक		विदेशी मुद्रा	
	संख्या (कोटी)	प्रतिशत बदल	कोटी रु.	प्रतिशत बदल
२०११	६.३१	९.२	७७,५९१	१९.६
२०१२	६.५८	४.३	९४,४८७	२१.८
२०१३	६.९७	५.९	१,०७,६७१	१४
२०१४	७.६८	१०.२	१,२३,३२०	१४.५
२०१५	८.०३	४.५	१,३५,१९३	८.८
२०१६	८.८०	९.७	१,५४,१४६	१४.३
२०१७	१०.०४	४०.०	१,७७,८७४	१५.४
२०१८	१०.५६	५.२	१,९४,८८२	९.६

स्रोत — वार्षिक रिपोर्ट २०१८-१९, पर्यटन मंत्रालय, भारत सरकार.

वरील तक्त्यावरून सन २०११ ते २०१८ या कालावधीत भारतात आलेल्या पर्यटकांच्या संख्येत व भारताला मिळणाऱ्या विदेशी मुद्रेत मोठ्या प्रमाणात दरवर्षी वाढ होतांना दिसत आहे.

भारतात सन २०११ ते २०१८ या कालखंडात पर्यटनातून निर्माण झालेला रोजगार

वर्ष	रोजगाराचे प्रतिशत प्रमाण
२०११	७.८
२०१२	७.९
२०१३	७.६
२०१४	९.४
२०१५	८.७
२०१६	८.५
२०१७	८
२०१८	८.१

स्रोत — वार्षिक रिपोर्ट २०१८-१९, पर्यटन मंत्रालय, भारत सरकार.

वरील तक्त्यावरून पर्यटन क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण होत असला तरी अनेक विकासात्मक बाबी करता येण्यासारख्या असून त्यामुळे पर्यटन क्षेत्रातील रोजगारीचे प्रमाण वाढू शकते.

विविधतेने नटलेल्या भारत देशाचे भौगोलिक व्यक्तीमत्व पर्यटन उद्योगाच्या विकासाकरीता अत्यंत अनुकूल आहे. येथे अनेक जाती, धर्म, परंपरा असलेले सव्वाशे कोटी लोक निवास करतात. भारतातील विदेशी पर्यटकांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतांना दिसत

आहे. परिणामतः विदेशी मुद्रारूपी उत्पन्न व रोजगारातही लक्षणीय वाढ होतांना दिसत आहे. मूलतः विदेशी पर्यटक भारताकडे आकर्षित होतांना दिसतात.

१. विविध परंपरा व संस्कृती

भारतातील विविध परंपरा व उत्साहवर्धक धार्मिक विधी अनेकदा विदेशी पर्यटकांवर छाप सोडून जातात. भारतामध्ये साजरे होणारे सण पाहण्यासाठी हे पर्यटक मोठ्या प्रमाणात उत्साहाने भारतात येतात.

२. पदार्थातील विविधता

भारतीय खाद्यपदार्थांमध्ये असलेली विविधता परदेशी पर्यटकांना खास करून आवडते. शाकाहारी आणि मासाहारी अशा दोन्ही प्रकारचे पदार्थ भारतामध्ये उत्तम मिळतात.

३. भारतीय साहित्य, संगीत व चित्रकला

भारतातील साहित्य व संगीत विदेशातील लोकांना भूळ घालतात. भारतात विविधतेमध्ये एकता आढळून येते. प्रत्येक राज्याची लोककला, संस्कृती, भाषा अनेकविध असल्यामुळे उत्तर भारतातील कथक नृत्य, दक्षिण भारतातील भरतनाट्यम, मणीपूरी नृत्य, मध्य भारतातील लोकनृत्य तसेच चित्रकलेचे दर्शन होते.

४. शिल्पकला व स्मारके

भारतातील शिल्पकला वाखाणण्यासारखी आहे. तसेच आग्राचा ताजमहल, दिल्लीचा कुतुबमिनार, कोनाक सूर्य मंदीर, महाराष्ट्रातील अजिंठा वेरूळ लेणी पर्यटकांना आपल्याकडे आकर्षित करतात.

५. प्राकृतिक रचना व पर्यटन स्थळ

विविधतेच्या दृष्टीने भारताचा भूगोल हा अभिमानास्पद आहे. भारतात पर्वत, मैदान, पठारे व दऱ्या खोऱ्या आढळतात. हिमालयातून अनेक नद्यांचे उगम झालेले आहेत. दक्षिण भारतात दख्खनचे पठार व उत्तरेला विंध्य व सातपूडा, पश्चिमेला सह्याद्री, दक्षिणेला निलगिरी पर्वत आहे. अशा विविध स्थळांसाठी भारत प्रसिद्ध आहे.

६. जंगले व वन्य पशु-पक्षी

जम्मू काश्मीर, उत्तरांचल, केरळ ह्या राज्यात जंगलाचे प्रमाण मोठे आहे. गुजरातमध्ये सिंहाचे प्रमाण जास्त आहे. तसेच महाराष्ट्रात वाघ आहेत. पशुंचीही संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. हे पर्यटकांचे आकर्षण आहे.

७. भारताचा इतिहास

भारताला खूप मोठा इतिहास लाभला आहे. भारताचा इतिहास हा चित्रशिल्प आणि शिलालेखांच्या माध्यमातून सांगण्यात आलेला आहे.

८. अतिथी देवो भव

भारतामध्ये भारतीय पर्यटक मंडळाकडून अमीर खान यांच्या मार्फत 'अतिथी देवो भव' हा कार्यक्रम राबविण्यात आला आहे. त्यामुळे भारतात येणाऱ्या प्रत्येक विदेशी पर्यटकांचे हसतमुखाने स्वागत करण्यात येते.

निष्कर्ष

१. पर्यटन व्यवसायाला अधिक चांगले करण्यावर भर दिला जात आहे.

परदेशी पर्यटक मोठ्या संख्येने येत असल्यामुळे त्यांच्या राहण्याच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, सांस्कृतिक स्मारके, अभयारण्ये निर्माण करणे, याकरिता देशात स्वतंत्र पर्यटन मंडळे स्थापन करण्यात येत आहे. मध्यवर्ती पर्यटन खाते ही सर्वोच्च पातळी म्हणून व पर्यटन विकास परिषद ही सहाय्यक व प्रमुख सल्लागार संस्था म्हणून काम करते.

२. पर्यटनामुळे देशात पायाभूत सुविधांचा विस्तार होत आहे.

पर्यटन उद्योगाच्या वाढीबरोबर देशातील दळणवळण सुविधा, बँकिंग सुविधा, आरोग्य सुविधा, निवास सुविधा व अन्न सुविधांमध्ये वाढ होत आहे.

३. रोजगारात वाढ

पर्यटनातून त्या-त्या भागातील लोकांना रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊन त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीत सुधारणा होण्यास मदत होते. भारतात २०१७-१८ मध्ये ८.१ टक्के रोजगार पर्यटन उद्योगातून उपलब्ध होण्यास मदत झाली आहे. पर्यटकांना मदत करण्यासाठी गाईड, हस्तकला, शिल्पकला व चित्रकला इ. वस्तू रोजगार उपलब्ध करीत आहेत.

४. परिवहन सेवांचा विकास

पर्यटनामुळे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जावे लागते त्यामुळे जाणे येणे करण्यासाठी परिवहन सेवांचा विकास होतो. यामध्ये टूर ट्रॅव्हल्स व्यावसायिकांना रोजगार उपलब्ध होत आहे.

५. निवास व्यवस्थेचा विकास

पर्यटक प्रवास करून निवास करीत असतात अशा पर्यटनस्थळी निवासाची सोय उपलब्ध होण्यासाठी हॉटेल्स, भवन, निवास, लॉज, धर्मशाळा, विश्रामगृहे इ.चा विकास होत आहे व त्यातून रोजगार निर्माण होत आहे.

६. परकीय चलन

पर्यटन हा परकीय चलन मिळवून देणारा व्यवसाय आहे. परदेशीय पर्यटकांमुळे परकीय चलनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे.

७. 'अतिथी देवो भव' या संकल्पनेला रुजविण्यासाठी भारत सरकारने उचललेल्या पावलांना यश प्राप्त होतांना दिसत आहे.

पर्यटन विकासासाठी उपाययोजना

पर्यटनाला चालना देण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारने या दिशेने प्रभावी पाऊले उचलण्यासाठी आवश्यकता आहे.

१. भारतात निसर्गसौंदर्य, ऐतिहासिक वस्तू, वारसा, संस्कृती, खाद्य संस्कृती, तीर्थक्षेत्रे या सर्वांतील विविधता ह्यात मोठ्या प्रमाणात पर्यटन क्षमता आहे. पर्यटनाला उपयुक्त बाबी भारतात पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध आहेत. केवळ ते आकर्षक पद्धतीने ग्राहकांसमोर मांडण्याची आवश्यकता आहे.

२. पर्यटनाचे नियोजन करणे, परदेशी पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी त्यांना सुविधा उपलब्ध करणे, त्यांना संरक्षण देणे तसेच विद्यार्थ्यांना संशोधन करण्याकरिता विशेष सवलती देणे, परिणामतः निरनिराळ्या जाती, धर्म, भाषा, चालीरिती, सांस्कृतिक विविधता असलेल्या भारतासारख्या देशात पर्यटन हे राष्ट्रीय एकात्मता साधण्याचे प्रभावी साधन ठरेल.

३. पर्यटन व्यवसायाच्या विकासात स्त्रियांची भूमिकाही महत्वपूर्ण आहे. म्हणून पर्यटनाचा विकास झाल्यास स्त्रियांनाही रोजगाराच्या अनेक संधी उपलब्ध होतील. त्यातून त्यांना आर्थिक उत्पन्न मिळविता येवून स्त्रियांचे आर्थिक सक्षमीकरण होवू शकेल. थोडक्यात, पर्यटन व्यवसायातून देशाचा विकास साधतांना स्त्री सक्षमीकरणास देखील मोठ्या प्रमाणावर हातभार लागेल.

४. भारत हा खेड्यांचा देश आहे. भारतातील ६५ टक्के जनता ही खेड्यात राहते. सोबतच भारत भौगोलिकदृष्ट्या संपन्न, प्रथा, परंपरा, संस्कृती, आदरातीथ्य व सुंदर अशा ग्रामीण शेतीने नटलेला देश आहे. म्हणूनच पर्यटनाच्या संदर्भात ग्रामीण पर्यटन ही संकल्पना उदयास आली. एवढेच नव्हे तर ग्रामीण भागातील पर्यटन हा नवीन उदयोन्मुख असा मोठा उपक्रम ठरू शकतो. ज्यामुळे ग्रामीण जनतेला आर्थिक व सामाजिक लाभ प्राप्त होऊ शकतील. ग्रामीण व कृषी पर्यटनाचा विकास केल्यास पर्यटकांसाठी एक नवीन दालन निर्माण होऊ शकतील. ग्रामीण व कृषी पर्यटनाचा विकास होवून राज्य व शेतकरी या दोन्हीच्या आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा घडून येईल.

५. निसर्गात असणाऱ्या विविध औषधी की ज्या विविध आजारवार वापरता येतात अशा नैसर्गिक औषधांची निर्मिती करून त्याबद्दलची माहिती जर पर्यटकांना करून देण्यात आली तर अशा वनस्पतींचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर वाढून रोजगारात वाढ करता येईल.

६. पर्यटनाचा एक हिस्सा म्हणून पर्यावरणाकडे बघितल्या जाते. यासाठी जर पर्यावरण शिक्षण असणारे लोक असतील तर त्या भागातील पर्यावरणासंबंधीची माहिती शाळा, कॉलेज व पर्यटकांना दिली गेली तर थोडी फार रोजगार निर्मिती तर होईलच सोबतच पर्यावरण जागृतीही करता येईल.
७. दुर्गम भागातील रस्त्यांचा विकास करण्यात यावा. यामुळे दळणवळण सुविधा निर्माण होवून पर्यटकांच्या संख्येत वाढ होईल व देशाच्या विकासासाठी गती मिळेल.
८. पर्यटनाच्या विकासामुळे नवीन गुंतवणूकदारांना आकर्षिक करणे भाग होते. त्यामुळे परकीय गंगाजळी राज्याला उपलब्ध होण्यास मदत होते.
९. खाजगी वाहतूकदाराकडून हजारो पर्यटकांची लुट थांबवावी म्हणून सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था वाढवावी लागेल.
१०. परकीय पर्यटकांना सौंदर्याची वागणुक देवून सुरक्षा व्यवस्था चोख करावी.
११. पर्यटनाच्या माध्यमातून आर्थिक विकास साधतांना पर्यावरणाचा समतोल आणि स्वच्छता याला प्राधान्य द्यावे.
१२. ज्या पर्यटन स्थळांकडे पर्यटकांचा ओघ आहे. त्या स्थानांकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.
१३. पर्यटन क्षेत्रात पर्यटकांची गर्दी वाढावी म्हणून पर्यटन महोत्सवाचे ही आयोजन करता येईल.
१४. पर्यटन क्षेत्रापर्यंत पोहचण्यासाठी मदत करणाऱ्या विविध सत्तांच्या विकासाचे विशेष प्रयत्न करावे.

या दिशेने पावले उचलल्यास भारतीय पर्यटन क्षेत्राचे भविष्य नक्कीच उज्वल झाल्याशिवाय राहणार नाही व भविष्यात भारत देश जागतिक पातळीवर उच्च पर्यटन विकास झालेला देश असेल. यासाठी शासनाचीच नव्हे तर संपूर्ण समाजाचीही भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

संदर्भ

१. पर्यटन भूगोल — नागतोंडे डॉ. पी. एम., प्रा. पारधी.
२. पर्यटन भूगोल — शिंदे डॉ. एस. बी.
३. 'विदर्भ पर्यटन सुवर्ण आशा' डॉ. फडणवीस मृणालीनी, श्री. रेणूका प्रकाशन, नागपूर
४. 'प्रवास पर्यटनाचे नवे पैलू' भोसले यशोधरा, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, जानेवारी २००५.
५. योजना — मे २०१५.
६. लोकराज्य — ऑक्टो. २०१५.
७. पर्यटन मंत्रालय — अहवाल.